

Szirák Péter:

Elmozgó határok

Szabó Lőrinc és Németh László romániai utazása*

Ahogy Kant megjegyzi antropológiai írásaiban: az újdonság elevenebbé teszi az érzéki képzeteket, a monotónia, az érzetek teljes egyformasága viszont a figyelem ellankadásával, az érzéki észlelés eltompulásával jár. A mozgás, a helyváltoztatás, s azok fiziológiai következménye kedvez az érzékelésnek és a társiasságnak.¹ Az utazás a változatosság által gyönyörködtet. Izgalma hol a szabadságérzethez, hol a kilátástalansághoz esik közel. A tervet a tervezhetetlennel, az elvárást a váratlan eseménnyel szembesíti. Próbára teszi az utazót: érzékeit, tudását, teherbíróképességét, identitását egyaránt. Az útirajz köztudottan az érzékekre ható tapasztalatok és ismeretek összegyűjtésének és archiválásának egyik műfaja, s – ezzel szoros összefüggésben - a személyiség újrafogalmazásának alkalma. Kant – miközben az utazó érzékelő- és megértőképességének *előfeltételezettségére* figyelmeztetett - az antropológia látókörének bővítését szolgáló eszközök közé sorolta az utazást, még ha az csak az „útleírások olvasgatásaként” valósul is meg.² Nem véletlen tehát, hogy az utazás *multimediális* (mert érzékekre ható és közvetítő közegek által létesített) tapasztalatának kortárs kutatója, Charles Grivel az utazást és az olvasást/írást a legszorosabban összetartozónak gondolja.³

Flaubert a *Szalambó* (1862) című Karthágo-regénye megírásakor archeológiai adatok tömkelegét használta föl úgy, hogy Egyiptomot és Észak-Afrikát nem utazás révén, hanem misszionárius források, tudós könyvek sokaságából ismerte meg. A történelmi regény időbeli színezetének (Temporalkolorit) megfestéséhez szükséges tudományos, gazdasági és katonai adatokat keresztény misszionáriusok, többnyire jezsuita *térítő utazók* gyűjtötték össze. A

* A megjelenés helye:

Elmozgó határok. Szabó Lőrinc és Németh László romániai utazása, in *On the Road – Zwischen Kulturen unterwegs*, Hg. von Ágoston Zénó Bernád-Márta Csire-Andrea Seidler, Lit Verlag, Wien, 2009, 248-256.

¹ „Könnyebb séta közben hosszabban elbeszélgetni, hisz olyankor váltakozva pihenhet a lábnak hol egyik, hol másik izma, mintha mereven lecövekelnék egyhelyben, amikor is az egyik izomnak egy ideig lankadatlanul munkálkodnia kell. – Ezért is oly csábító az utazás (...)” Immanuel Kant: *Antropológiai írások*, ford. Mesterházi Miklós, Osiris/Gond-Cura, Bp., 2005, 73.

² „Az antropológia látókörének bővítését szolgáló eszközök közé tartozik az *utazás*; még ha csak útleírások olvasgatásaként is. Előbb azonban otthon, a városbeliek és honfitársaink körében kell szert tennünk emberismeretre, ha tudni szeretnénk, mit is keressünk, emberismeretünket gyarapítandó, odakünn. Ilyesfajta terv híján (az pedig maga is már emberismeretet előfeltételez) a világpolgár antropológiája mindenkor fölöttébb korlátozott marad.” Kant, i. m. 10-11. (Kant itt egy lábjegyzetben azt is leszögezi, hogy a Pregel menti Königsberg lakója a „világban való járatosság elmélyítésére” utazás híján is szert tehet. Tudomásom szerint ő tényleg nem nagyon erőltette az utazást...)

³ Charles Grivel: *Reise-Schreiben, in Materialität der Kommunikation*, Herausgegeben v. Hans Ulrich Gumbrecht u. K. Ludwig Pfeiffer, Suhrkamp, Frankfurt, 1988, 616.

szereztesrendek, püspöki hivatalok és kolostorok művészeti és technikai gyűjteményeinek jórésze a 18-19. század fordulóján múzeumokba, állami könyvtárakba és egyetemekre került. Ezt az „adatbázist” alkalmazták a 19. század kultúratudósai és regényírói, s leginkább ebből származott a Napóleon és Humboldt által reformált egyetemek tudása.⁴ Legelőbb az utazók följegyzéseiből merítő kultúrtörténeti regények *teremtették meg* a kulturális *idegenséget*. A 19. század harmincas éveiben kalandra és tudásra szomjas magyar tehetségek egész raja kelt útra a nyugati országokba Bölöni Farkas Sándortól és Pulszky Ferencről Szalay Lászlón és Szemere Bertalanon át Irinyi Józsefig.⁵ E jeles ifjak úti tudósításaiban archivált tudásanyag alapozta meg azoknak a világismeretét, akik ez idő szerint, vagy egész életükben sem hagyták el a Kárpát-medencét. Közéjük tartozott például Vörösmarty Mihály, vagy Heine *Reisebilderjének* nyomdokain *Uti leveleket* író Petőfi Sándor, de még Kossuth is, aki az emigráció idején lett világotutazó.

„A legnagyobb magyarnak” viszont pályája elején, s derekán lételeme volt az utazás, s az mindig bőséges elő- és közbeeső-tanulmányokkal, írásos és egyéb regisztrációval társult: „Széchenyi István a naplók utazási feljegyzéseiben az ókori mintát, Pauszaniasz etno- és geográfiai »kalauzolásait« követte. A ló- és öszvérhátra pakolt poggyászból egy egész kis kézikönyvtár is belefért. Az *Il principe d'Ungheria* kísérői között pedig volt archeológus és a fotós elődjét képező festő, metszetkészítő is.”⁶ Az utazás közegét – hatótávolságát, időbeliségét, távlatát – a *technika*, az utazás képét, vagyis regisztrálását, közvetítését, tudatosítását pedig az adott kor *lejegyzési rendszere* határozza meg. Széchenyi egyszerre volt a technika megszállottja és a natúrához való visszatalálás híve⁷, gyakorta gyalog tette meg az utat például Bécsből Cenkre (de gyalogolt Diószegről Székelyhídra, Püspökfürdőről Belényesre stb.), ám az efféle „utazást” inkább a megszállottan űzött testmozgás körébe utalta.⁸ Utazni lóháton, kocsin és hajón utazott, közben mindig részletes tudósításra törekedve.

⁴ Humboldt a nyelvek kutatásában való előrehaladását annak köszönheti, hogy a porosz állam küldötteként a Vatikánban áttanulmányozta az 1774 óta gazdátlan jezsuita úti jelentéseket, lexikonokat, grammatikákat. ld. Friedrich Kittler: *Eine Kulturgeschichte der Kulturwissenschaft*, (2), München, Fink, 2001, 124-125.

⁵ Bölöni Farkas Sándor: *Utazás Észak-Amerikában*, Kolozsvár, 1834, Kriterion?, Bukarest, 1966; Pulszky Ferenc: *Uti vázlatok*, 1836; Szalay László: *Uti naplóból*, 1839; Szemere Bertalan: *Utazás külföldön*, 1840, Helikon, Budapest, 1983; Irinyi József: *Német-francia és angolországi uti jegyzetek*, 1846

⁶ Thomka Beáta: *A köznapok fikcionalizálói: életrajzok, útirajzok*,

www.zetna.org.yu/zek/folyoiratok/53/thomka.html - 10k - letöltés: 2008. november 7. 17.21

⁷ „A szokás, az erkölcs, az életmód kiszorítja belőlünk a természetet, az erőt, az erényt.” Széchenyi István: *Napló*, ford. Jékely Zoltán és Györffy Miklós, Osiris, Bp., 2002, 14.

⁸ „1819. június 25-én Bécsből Nagycenkre gyalogoltam; e távolságot 11 német mérföldre becsülöm. Amit e loholással nyertem: két elfáradt lábszár és meggyörnyedt keresztcsont, - valamint a szilárd elhatározás, hogy vándorló mesterlegényeknek, kiknek egyébként soha semmit sem adtam, sőt ridegen bántam velük, olykor-olykor sörre és borra néhány garast juttatok.” Széchenyi, i. m. 90. A gyaloglás, mint a természethez kötődő testi

A 19. század közepén megjelenő, illetve elterjedő új közlekedési és kommunikációs technológiák – a vasút, a transzatlanti gőzhajózás és a fényképezés tette lehetővé a modern turizmus társadalmi megszerveződését: „A modern kori utazás a korábban elsősorban narrativizált formában kifejezhető tapasztalatból az érzékszervek korábbi egyensúlyát, kontrollját megbontó, a vizualitást középpontba helyező tapasztalattá alakul át.”⁹ A vizuális technikai apparátusok „kikülönülése” ellenére az utazás alkalmával egybegyűjtött ismeretek írott formában, könyvben való reprezentálása még hosszú ideig kitüntetett forma marad, még azután is, hogy a nagy „vetélytárs”, a *mozgóképek* egyfajta versengésre készíti az útirajzot. A festmény és a metszet funkcióját már korábban kiváltja a fénykép, de a kontextusteremtés, a narráció terhe még ezután is az írott szövegé marad. A film általánosságban vett „előnyei”, a látvány közvetítésének, a vizuális dokumentálhatóságnak a *filmszerűsége*¹⁰ viszont már nagyon is élesen fölveti az útirajz mibenlétének kérdését. Igazából ehhez a kihíváshoz kapcsolódik az útirajz *irodalmiságának teljesítőképesége*: a 20. század első harmadától-közepétől az irodalmi útirajz - legyen szó akár hangsúlyozottan fikatív (utazási regény/novella), akár dokumentatív változatról (úti tudósítás) – a táj, a kulturális képződmények, a szokások idegenségélményének (Fremderleben) *ábrázolásáról* mindinkább áttér az *idegenségérzékelés* (Fremdwahrnehmung) irodalmi *reflektálására*. Ahogy Willy Michel írja: „a modern regény az idegenségérzékelés modelljeit hozza létre, amely az utazó viselkedésének interkulturális feltételeire és változására kérdez rá.”¹¹ Úgyis mondhatjuk, hogy az irodalmi útirajz *ellene szegül* az idegenség elhamarkodott fölépítésének és gyors leépítésének, rapid bekebelezésének, a turisták „készen kapott”, „megszervezett” jelek iránti vágyának, s a jelekké vált világ „elvesztésének”.¹² Az irodalmi útirajz nem olyan

tevékenység mégis a technika kívánalmát implikálja: erre utal a táv és az idő állandó mérése, a (mizerábilis) útvonalak regisztrálása, ami majd a vasúthálózat létrehozásához biztosít érveket.

⁹ Írja a turizmus-kutató Bódi Jenő Judit Adlerre és Wolfgang Schivelbuschra hivatkozva - ld. Bódi Jenő: *A turistatekintet mögött*, Debreceni Disputa, 2008/5, 4.

¹⁰ Az első narrációt is tartalmazó (sőt: megrendezett jeleneteket sejtető) dokumentumfilm, Robert Flaherty *Nanook of the North* (Nanook az eszkimó) című 1922-es munkája bizonyos mértékig útifilmnek is tekinthető, jóllehet a filmnyelvre is visszaható helyszínváltozás (vándorlás) először a Marian C. Cooper és Ernest B. Shoedsack alkotópáros *Grass: A Nations Battle for Life* (1925) című filmjében válik meghatározóvá. A korai európai dokumentumfilm-útifilm nagyvárosokat fényképezett: Alberto Cavalcanti-Walter Ruttmann: *Berlin, egy nagyváros szimfóniája* (1927) és Dziga Vertov: *Ember kamerával* (1929). (Ez utóbbi Moszkvát, Kijevet és Odesszát mutatta be.)

¹¹ Willy Michel: Willy Michel: *Modelle der Fremdwahrnehmung und Projektion im literarischen Reisebericht und im Roman der Gegenwart*. In: Dietrich Krusche - Alois Wierlacher (Hrsg.): *Hermeneutik der Fremde. München*, Judicium, 1990, 256.

¹² „A turistát minden önmaga jeleként érdeklí... A turisták, szemiotikusok lebecsült seregei ellepik az egész világot a franciaság, a tipikus olasz viselkedés, a keleti helyszínek példái, a tipikus amerikai autópályák és a hagyományos angol kocsmák jeleit keresve.” (...), ill. „(...) amit úgy tapasztalunk meg, mint autentikusnak, annak jelölve kell lennie, mint autentikus, de amint ilyenként jelölve van, már közvetített, önmaga jele, és ennél fogva viszont nélkülözi az autenticitást, ami romlatlanná, kulturális kódok által érintetlenné teszi.” Jonathan Culler: *The Semiotics of Tourism*, in *Framing the Sign. Criticism and its Institution*, Oxford, 1988, 161. ill. 164.

hasznosságú, mint egy bédekker, mert éppen a percepció és az értelemadás nehézségeit, a saját és az idegen *elmozgó határait* fürkészi.

A magyar irodalmi útirajz az első világháború utáni években mindenekelőtt Kosztolányi Dezső és Márai Sándor kezén vált igazán termékeny műfajjává. Az utazás mint toposz, cselekményszervezési séma, diskurzív mintázat, metaforika, vagy szimbolizációs karakter leginkább az önéletrajziség elemeivel keveredett, s így olyan művekben vált jelentőssé, mint az *Esti Kornél*-ciklus, vagy az *Egy polgár vallomásai*. Kosztolányit már korán foglalkoztatta az utazás motívuma és az útirajz mibenlétének kérdése. Az 1916-ban Kner Izidornál megjelent *Tinta* című kispróza-kötetében külön ciklusba rendezte azokat az írásait, amelyek háború előtti velencei, római, párizsi, brüsszeli és belgrádi útjairól tudósítottak. Kosztolányi kis úti beszámolóinak reflektáltan nem a praktikusság az értéke: az útirajzot, s az abban megnyilvánuló látványt is a költemények szépségéhez, vagyis az aiszthésziszhez, az érzékekre ható talányosságához kapcsolja.¹³ Úti tudósításaiból ugyan nem hiányzik a tájleírás, illetve a helyi szokások megjelenítése, ám csak ritkán interpretál, sokkal inkább benyomások, érzéki tapasztalatok összegyűjtésére vállalkozik (ennyiben az 1927-ben Erdélyben járó Szabó Lőrincet előlegezi), például amikor alternatív helyszíneket és témákat keresve látogatást tesz a morgue-ban, a párizsi halottasházban.¹⁴ Kosztolányi később az *Esti Kornél*-ciklusban meghatározó toposzá teszi az utazást, messzemenőig kiaknázva az idegen világok változást hozó, személyiséget dinamizáló, sőt viszonylagosító hatását.

A két világháború közötti korszak útirajzainak (pl. Márai Sándor: *Istenek nyomában*, 1927; Dsida Jenő: *Magyar karaván Itálián keresztül*, 1933; Illyés Gyula: *Oroszország*, 1934; Németh László: *San Remó-i napló*, 1935; Szabó Zoltán: *A Vaskapun túl*, 1936; Kosztolányi Dezső: *Elsüllyedt Európa*, szerk. Illyés, 1936) sajátos változatát alkotják az *utódállamokban tett utazásokról szóló beszámolók* (pl. Szabó Lőrinc 1927-es és Németh László 1935-ös romániai körútjáról), illetve azok az úti levelek, amelyeket szerzőik az 1938 és 1941 között visszatért területeken tett látogatásaikról írtak (pl. Szabó Lőrinc és Márai Sándor). Ezekben a hajdan ismerős vidék újrafelidézése, újrafelfedezése áll az utazó szándékában, a dolgok újra megtapasztalását tartja szem előtt – utazását inkább az „idegenből való visszatérés/visszatérítés” sematikája alakítja.

¹³ Velencéről írja: „még mindig nem tudok hinni e szép-szép, ezerszer szép város gyakorlati voltában, mint ahogy nem hiszek egy költemény praktikumában.” Kosztolányi Dezső: *Tinta*, Kner, Gyoma, 1916, 96.

¹⁴ *Tinta*, 113-116. A szecesszió halál-kultuszát megidéző epizód a(z) írás keletkezésékor még csak fenyegető háború kitörését jósolja, s az írás példaértéke így inkább a *különbözőben fellelhető azonosságot* referálja.

Szabó Lőrinc a *Pesti Napló* és *Az Est* tudósítójaként sokat utazott, országon belül és határokon túl is. 1924 és 1925 nyarán Olaszországban járt, 1926 telén a Tátrában, 1927 augusztusában pedig Romániában. Az *Utazás Erdélyben*-sorozat szerzője vonattal Nagyváradon át utazott Kolozsvárra, onnan Marosvécsre, majd Brassón át Fehéregyházára. A hírlapi tudósító szemlélődését irányító sematika némiképp eltér a hangsúlyozottan fiktív művek észlelés- és elbeszéléstechnikájától, hiszen az előbbinél a közírói beállítottság - az ismertető jelleg és a tanító célzatosság révén – a diskurzus *praktikusabb* kiaknázásával jár együtt. Szabó Lőrinc nem használt fényképezőgépet, s azt is tudnunk kell, hogy a két világháború között az elcsatolt területeken a magyarországiaknak nemigen állt módjukban fotót, vagy mozgóképet rögzíteni. A Trianonnal együtt járó „képdeficitet” Szabó Lőrinc, majd később Németh László is *az írásba foglalt vizualitás* jelentőségének megnövelésével igyekezett kompenzálni. A Romániában, a történelmi Magyarország egykori keleti területein tett utazás regisztrációját alapvetően az *elidegenítés/elidegenülés* számbavétele határozza meg. Az utazó a Kelet felé tartó vonatozást a megszokottól, a mérhetőtől, a mértéktartótól való távolodásként értelmezi, ahol az előzetes tudás megszerzésének sincsenek biztos alapjai: „(...) valami alakatlan, nagy, emberi Zűrzavar felé vonzol ki Európából a rángatózó, szennyes, szomorú expressz.¹⁵ (...) „a statisztikák teljesen megbízhatatlanok. Tulajdonképpen egyetlen város sincs Romániában, amelynek lélekszámát pontosan tudni lehetne.”¹⁶ Az újbán ott van a régi, de az ismerős ismeretlenként köszön vissza: a csucsai kastélyt az új tulajdonos Goga építette át, Kolozsvár átnevezett főterének pedig az új impérium nemzeti mítosza kölcsönöz új arculatot: „Állok a Mátyás téren. Piatza Unirii. (...) Az óriási négyszög minden oldala üzlet, bank, szálloda, iroda és bodega. Középen a híres Zsigmond-templom. Mögötte, a parkban, a Mátyás-szobor, távolabb az új Nöstényfarkas és a kis Romolus meg a kis Remus.”¹⁷ Nem is lehet másképp: az utazó szemlélődésének legfőbb vonatkoztatási pontja a történelmi emlékezet, ez az, ami az ismerősben az idegenség, az idegenségben pedig az ismerős fürkészésére ösztönöz, s az intellektusra éppúgy hat, ahogy az érzékekre is. Az idegenné tett városok nyelvi zuhatagából kihallatszik a magyar szó, s az utazó egyszersmind *a másik nyelv* közbejöttével sejdíti meg a

¹⁵ Szabó Lőrinc: *Ki Európából! Utazás Erdélyben*, in: *Emlékezések és publicisztikai írások* (szöveggondozás, jegyzetelés: Miskolci Egyetem Szabó Lőrinc Kutatóhely, Kabdebó Lóránt irányításával), Osiris, Bp., 2003, 195.

¹⁶ Szabó Lőrinc: *Királyhalál Kolozsvárott. Utazás Erdélyben*, i. m. 196.

¹⁷ i. m. 195.

változást.¹⁸ Azt a változást, amely a román szupremácia erőszakos biztosítása révén a magyarság életlehetőségeinek radikális visszaszorításával járt. Miközben e vészjósló tendenciát az igazgatás, az intézmények, az iskolák és a nyelvhasználat vonatkozásában is dokumentálja az utazó, az őt körülvevő idegenséget olyan *szcénákkal* tudatosítja, amelyeket éppenséggel képtelen interpretálni. A már korábban említett számszerűsíthetlenség a szélesebb értelemben vett kiszámíthatatlansággal jár együtt. A *váratlanság* és *kontingencia* gyakorta felüti a fejét: a vonatbéli udvarias tiszt viselkedése éles ellentétben áll a „szigurancai kiskirályal”¹⁹, a kis kolozsvári főtéri „közjáték”²⁰ pedig a *kiismerhetetlenséget* példázza. Az utazó a *másik* - saját világában való - *idegenségét* is érzékelteti: szemlélődéseinek visszatérő képe a darócruhás, bocskoros román paraszt, aki a megváltozott világ emlékművei és újdonságai díszletei között csak „ödöng”.²¹ (Itt persze fölvehető *az idegenség-érzékelés projekciójának kérdése*²²: eldönthetetlen, hogy a darócruhás mór képe mennyiben a *másik* megtapasztalása, s mennyiben a *saját* idegenség-érzet *kivetülése*.)

A kolozsvári és (majd) a brassói forgatagban elárvult, az identitás bizonytalanságával, a nem-tudás fenyegetésével szembenező utazó az önzetlen irodalomszervező, báró Kemény János vendégeként talál vissza némiképp magához a marosvécsi kastélyban, a helikoni írótalálkozó színhelyén. (Nem melleleg: gyertyafény mellett Eminescu satíráit német fordításban olvasva...²³) A kéthetes erdélyi út Fehéregyházán a Petőfi Múzeumban ér véget. A viszontagságoktól amúgyis megfáradt utazó gyalog érkezik Segesvárról Fehéregyházára. A zarándoklat *katartikus* tapasztalattal zárul, az utazóból fiziológiai hatással párosuló megrendültséget vált ki a helyszín által ösztönzött emlékezés: „Egyetlen Petőfi-sor nem jutott eszembe, egyetlen magyarral nem beszéltem a Költőről, Petőfi mégis egyszerre csak bennem élt, nem mint irodalom, hanem mint sors, és síró, néma fájdalommal töltött be a csatatér

¹⁸ „Ez már Erdély, igazi Erdély. – Ardeál! – Mondom magamnak hangosan, hogy megtanuljam, és ne felejtsem el.” (*Ki Európából!*, 195.); „S most a talpazaton egész stílusosan sötétlenek a fekete vasszorbaszetűi: Matei Corvinul.” (*Királyhalál Kolozsvárott*, 198.); „kis trafikok, rozoga bódék. (...) Ezek az a fölírás, hogy: tutungerie. Tutu. Tütü.” (uo. 199.); „(...) most egy román lap így nyilatkozik: »Irtsuk!« /»Extirpa!«” (*Kiirtani: jobb ma, mint holnap*”, 207. A települések elnevezése és valós etnikulturális képe közötti feszültség különösen Székelyföldön érvényesül, ahol Szabó Lőrinc nem egyszer csak a román nevet szerepelteti: Gheorgheni, San Dominic, Madarasul Ciucului, Tre Scauni stb.

¹⁹ i. m. 193.

²⁰ „Az egyik tutungerie-ből vad lárma hallatszik. Nyílik a bódé ajtaja, kizuhan belőle egy ember, rá meg egy asszony. Az asszony, a trafikosnő, fehér bőrű, csinos, falusias menyecske, olyan, mint egy szép cseléd lány, románul káromkodik, s üti-veri, karmolja a férfit, a férjét, aki olyanforma ember, mint egy elhasznált villamoskalauz. A férfi is üvölt és üt, az asszony métermagasra emeli a lábát, és sarkával rüg a férfi ágyékába. Csődület. »Rendőr! Rendőr!« A férfit már karjaiban tartja a hatóság, de az asszony még mindig rüg és harap. Közben cigarettásdobozok hullanak ki az utca szemetébe, sárba, egy üveg víz is földre pottyan, és eltörik. Mindenki nevet.” (*Királyhalál Kolozsvárott*, 199.).

²¹ i. m. 194. 197. 226.

²² Willy Michel, i. m. 254.

²³ Szabó Lőrinc: *A marosvécsi várkastély*, i. m. 221.

közelsége, a szent föld.”²⁴ A Petőfi-emlékhely relikviái, képei *néma tárgyak* pusztán, mert eltűnt (vagy tűnőfélben van) az azokat megelevenítő kontextus: „A falakon képek, Kossuth, Bem és mások: értelmük már elveszett, a gondnok és gyermekei a nevét sem ismerik. (...) A fölhajtós padszék hasában búzáját tartja az őr, s az egész Petőfi-szobát szükség esetén alighanem vendégszobának használja. (...) Róma romjai. Nincs bennük, mögöttük a hit, a szeretet. Az élet oly messze van most tőlem és ettől a kerttől, mintha történelem volna, s épp az fáj, hogy történelem.”²⁵ A zárlat merengése szerint (melyben megidéződik egy magyar paraszt pragmatikus élethivatása)²⁶ Szabó Lőrinc mindenekelőtt a magyar magaskultúra - voltaképpen helyrehozhatatlan – visszaszorulásaként tudatosítja Erdély elvesztését.

Az utópia „térvesztése” (Németh László Romániában)

Németh László 1935 augusztusában többedmagával – író társával, Keresztury Dezsővel és két szociológussal – utazást tett Romániában. A szemlélődésnek különleges perspektívát adott, hogy az utazók nem a „hagyományos” irányban, a Partiumon át utaztak Erdélybe, hanem a Fekete-tenger partja felől, előbb regáti tapasztalatokkal gazdagodva. Az óvatos és tétova Szabó Lőrincsel szemben Németh László az alaposan fölkeszült utasok típusába tartozott: elmélyült történelmi, szociológiai és etnográfiai ismeretekkel fölvertezetten szállt fel a Giurgiuig lehajózó dunai gőzörsre, ahol román nyelvkönyvet forgatott, hogy eredetiben „olvashassa” a fölfedezésre váró országot. S valóban, a felszín alatt szenvedéllyel keresett *mélység* jegyében izgalmasabbnál izgalmasabb *jelfejtéseknél* vagyunk a tanúi: a nyelvtípus és az artikuláció összehasonlításából például *nyelv* és *antropológia* különbségére következtet („A román nyelv mélyén én egy régi, eltűnt nép makacs szájtartását érzem.”²⁷), *történelmi földrajzi* fejtegetések vezetnek be a Bukarest településszerkezetének változásait értelmező passzusokat, a kocsmai mulatozás – a társalgás, ének és tánc - szellemes elemzése kultúrantropológiai következtetések szolgálatában áll.²⁸ Németh László nagy kedvvel ismerkedik az archivált és az eleven környezetben még fennmaradó román folklórral, a szöttesek ornamentikájától az ikonfestésen át a balladák képkincséig és ütemszámáig. A látványelemek szelekcióját, értelmezését, az értékorientációt egyrészt a *frobeniusi*

²⁴ Szabó Lőrinc: *Petőfi sírjánál*, i. m. 232.

²⁵ i. m. 233-234.

²⁶ i. m. 234.

²⁷ Németh László: *Magyarok Romániában*, in *Sorskérdések*, Magvető/Szépirodalmi, Bp., 1989, 341.

²⁸ „De amikor a végén derekát kissé előrehajta, lábát nézve a borralótáncot ropja előttünk, annyi évszázad spontán megszokott szolgásga szól hozzám e táncból, hogy el kell fordulnom az önmegalázástól. Mint a mackó táncol, akit Giurgiuból jövet z egyik állomáson láttam, volt török és bojár urai láthatatlan láncán.” i. m. 348.

kultúrformológia (a *Kulturgeschichte Afrikas* és a *San Remo-i naplóban* is emlegetett *Schicksalskunde*) belátásai szervezik, másrészt az a Némethre mindegyre jellemző *kultúraideológia*, miszerint a megújulás kizárólag az archaikus és a modern összekapcsolásától várható. Mindez együtt jár a megértésben való érdekeltséggel, ami kizárja a felülnézeti perspektívát: az utazó a románságot egy rendkívül életképes *másik* kultúra hordozójaként ismeri föl.²⁹ Az elvi egyenrangúság eszménye összefügg az útrakelés és a szemlélődés egyik legfontosabb motiváló erejével, a Németh esszéiben egyebütt is megjelenő „tejtéstvériség-„, vagy „Duna-gondolattal”, amely a kárpát-medencei kisépek közös kiszolgáltatottságából kiindulva a kulturális-politikai együttműködést, sőt az állami egybeszerveződést ajánlja. A tér(ség) tehát az utazó számára nemcsak valóságos hely, hanem a jövő bölcseje, az *utópia* megtelepedésének helye is.

Voltaképpen az útirajz minden eleme e köré az alapgondolat köré szerveződik. Németh László számára különösen ezért fontos az a demográfiai kutatás, valamint emancipatív, kulturális népnevelői program, amit Dimitrie Gusti professzor és tanítványai tevékenységében fedez föl. Utirajzában ő maga is követi a román tudós módszer-ajánlatát: az építkezés, viselet, gazdálkodás, kiejtés, népköltészet, a hiedelmek és az életformák feltérképezését, s ösztönzést lát Gusti „falunvelő” munkájában. Annál inkább lehorgasztják a romániai magyarokról szerzett tapasztalatai: visszafogott rosszkedvvel, egyre mélyülő rezignációval – és az elemzési kedv megcsappanásával - konstatálja a bukaresti és brassói székely cselédség sorsát, a regáti és az erdélyi magyarok egyre fokozódó térvészését. Erdély elcsatolását Németh László folytatólagos történelmi mulasztásaink következményeként látatja: „Iszonyú elgondolni, hogy a magyarság ezt a földet elvesztette. Mialatt Erdélyt jártam, egyre jobban kivikágosodott, hogy az elvesztett Erdély nemcsak terület. Erdély vizsga volt, s az, hogy nem tudtuk megtartani: levizsgázás, mert Erdélyt nem úgy vették el tőlünk. Mi nem fejeztük be a meghódítását, s mi eresztettük ki a kezünkől, amit meghódítottunk belőle.”³⁰ A Farkaslakán Tamási Áron rokonságával eltöltött este és a naszódi hegyekbe hívó „tanulmányút” még lelkesíti, bár mindkét helyszínen ambivalens benyomások érik. A falusi magyar nép teljes kiszolgáltatottságának, a kolozsvári magyar értelmiség mély megosztottságának keserű tapasztalata az esszé zárlatában összekapcsolódik a Duna-utópia elbúcsúztatásával. Sem a magyarság, sem a románság nem kész még (vagy már) a dunai

²⁹ „A románság hódítóereje: valami benövő, elhatalmasodó életvirulencia.” i. m. 359. „Az, hogy ők egy hirtelen felmelkedő népből néznek, lélegzenek és akarnak, én pedig egy nagy történelmi nemzet katasztrófa utáni gyermeke vagyok, két egész különböző eszmébe zárt minket,” i. m. 364.

³⁰ i. m. 372.

térségbeli együttműködésre: az előbbi lesüllyedt, s nem tud cselekedni, az utóbbi túlságosan is felemelkedett ahhoz, hogy éljen benne a kölcsönös ráutaltságérzés.³¹

Szabó Lőrinc és Németh László útirajzainak észlelési és interpretációs sematikája igencsak különbözik egymástól. Előbbi inkább naplószerűséggel társítja az úti tudósítást, utóbbi meg inkább a vallomással és az értekezéssel. Mindkettejüknél óhatatlan a történelmi emlékezet meghatározó szerepe, de míg Szabó Lőrinc fönntartja az idegen „képszerűségében” fel nem oldott, bizonyos mértékig mindig elsajátíthatatlan, kontinges tapasztalatát, addig Németh László előképzettsége, szisztematikus regisztrációs hajlama és utópisztikusan célelvű szemlélete olyan hálót terít a látványra, amely alól nemigen van kibúvó. Mindketten megváltoznak az utazás, az írás végére: Szabó Lőrinc egy elhagyatott, elhanyagolt múzeumban találja meg, amit keresett, amikor Fehéregyházán ott „érzi meg” a hazát, ahonnan száműzve van, Németh László pedig azt veszíti el, amit korábban megtalálni vélt: a hely nélküli helyet, vagyis az utópia-hazát.

³¹ i. m. 401-403.